

Smurto lyties pagrindu sampratos Lietuvoje vėlyvuojų sovietmečių ir posovietinės transformacijos metu

Monika Kareniauskaitė

Vytauto Didžiojo universitetas
monika.kareniauskaite@vdu.lt

Santrauka. Straipsnio tikslas – ištirti smurto lyties pagrindu sampratą Lietuvos SSR vėlyvuojų sovietmečių ir pirmąjį Lietuvos nepriklausomybės dešimtmetį iš idėjų istorijos ir kritinės kriminologijos perspektyvos, remiantis kriminologo Richard'o Quinney idėja, kad nusikaltimas yra konstruojamas, tad to paties nusikaltimo apibrėžimai skirtingose visuomenėse skiriasi, bei taikant Michel'io Foucault žinojimo archeologijos metodologiją. Sovietinėje ir posovietinėje Lietuvoje egzistavę smurto lyties pagrindu apibrėžimai dekonstruojami pasitelkiant filosofo Alfred'o Schütz'o suformuluotą ir Lietuvos kriminologijos moksle kriminologo Aleksandro Dobrynino adaptuotą bei tirti kriminologiniam žinomui pritaikytą skirtingų žinojimo diskursų teoriją. Analizuojami šie smurto lyties pagrindu sovietmečių ir pirmąjį Lietuvos nepriklausomybės dešimtmetį atspindėję kriminologiniai diskursai: a) ekspertinis diskursas; b) vadinamasis gerai informuotų piliečių diskursas; c) vadinamasis žmonių iš gatvės (arba „eilinio žmogaus“) diskursas. Straipsnyje atskirai aptariama smurto lyties pagrindu aukų perspektyva, ieškant atsakymo į klausimą, kokio tipo diskursas socialiai konstravo šio smurto aukų suvokimą apie joms įvykdytus nusikaltimus, bei tiriant, kaip save konstravo smurto aukos. Analizuojamas ir sovietinių smurto lyties pagrindu sampratų tęstinumas po Lietuvos Nepriklausomybės atgavimo.

Pagrindiniai žodžiai: smurtas lyties pagrindu, smurtas prieš moteris, vėlyvasis sovietmetis, posovietinė transformacija, Lietuva.

Received: 19/11/2019. Accepted: 07/01/2020

Copyright © 2019 Monika Kareniauskaitė. Published by Vilnius University Press

This is an Open Access article distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution Licence](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Gender-based Violence in Lithuania during Late-Soviet Period and Post-Soviet Transformation

Summary. The aim of this article is to research the concept and different definitions of gender-based violence in Lithuanian society during the late Soviet period and the first decade of Lithuanian independence. These different definitions of gender-based violence are reconstructed and presented in the different discourses of criminological knowledge and beliefs: a) the expert criminological discourse; b) the so-called discourse of the ‘well-informed citizens’; c) the so-called discourse of the ‘people from the street’. The theory of three different criminological discourses in Lithuanian criminology is developed by Aleksandras Dobryninas but based on theoretical insights of Alfred Schütz. The article analyzes the third level from the perspectives of the victims of gender-based violence.

Keywords: gender-based violence, violence against women, late-soviet period, post-soviet transformation, Lithuania.

Įvadas

Pasak Jungtinių Tautų Organizacijos (toliau – JTO), smurtas lyties pagrindu yra viena labiausiai paplitusių žmogaus teisių pažeidimo formų, egzistuojanti nepaisant socialinių, ekonominių, valstybinių bei etninių barjerų. Jis buvo ir yra paplitęs visose kultūrose bei epochose. Giliai išsisknijęs istorijoje, smurtas lyties pagrindu yra ir šiuolaikinis fenomenas. Viena iš trijų moterų visame pasaulyje per savo gyvenimą, pasak JTO, patyrė, patiria ar patirs fizinę arba seksualinę prievartą bei išnaudojimą¹. Europos lyčių lygybės institutas smurtą lyties pagrindu apibrėžia kaip „smurtą, nukreiptą prieš asmenį dėl jo lyties“. Nors, kaip teigiama, „tiek moterys, tiek vyrai patiria smurtą dėl lyties, tačiau dauguma aukų yra moterys ir mergaitės“, tad „smurtas lyties pagrindu“ ir „smurtas prieš moteris“ yra terminai, „kurie dažnai vartojami pakaitomis“².

Šio tyrimo problemos aktualumą atskleidžia tiek smurto prieš moteris tyrimams, tiek prevencijai skiriamas dėmesys tarptautiniu mastu – pavyzdžiui, Pasaulio banko projektai skirti smurto lyties pagrindu prevencijai³. Smurto

¹ *Genre based violence. Overview.* Prieiga per internetą: <<https://www.unfpa.org/gender-based-violence>> [žiūrėta 2019-10-01].

² *What is gender-based violence?* Prieiga per internetą: <<https://eige.europa.eu/gender-based-violence/what-is-gender-based-violence>> [žiūrėta 2019-10-01].

³ *Gender-Based Violence (Violence Against Women and Girls)*, 2019-09-25. Prieiga per internetą: <<https://www.worldbank.org/en/topic/socialdevelopment/brief/violence-against-women-and-girls>> [žiūrėta 2019-10-01].

lyties pagrindu istoriškumą Lietuvos kontekste analizavo Jolanta Reingardė, išvelgusi sąsajas tarp smurto prieš moteris paplitimo ir sovietinėje normatyvinėje sistemoje itin giliai išsisknijusios privačios ir viešosios sferų perskyros. Šis straipsnis atliepia į Reingardės tyrimuose suformuluotą raginimą smurto lyties pagrindu Lietuvoje analizei, šalia kriminologijos ir teisės, pasitelkti ir istorijos mokslo metodologiją; taip pat jos išvalgas, kad šiuolaikinis smurto prieš moteris reiškinys yra iš dalies susijęs su sovietmečio lyčių sampratomis bei lyčių politika (Reingardė 2003). Straipsnyje keliama idėja, kad, šalia politinio-ideologijos lygmens, sovietmečiu smurto prieš moteris sampratas formavo ir atskiri kriminologiniai diskursai, kuriuose funkcionavę smurto lyties pagrindu apibrėžimai darė įtaką ir smurto lyties pagrindu sampratomis jau atgavus Lietuvos nepriklausomybę.

Smurtui lyties pagrindu analizuoti daugiausia dėmesio skiriama akademinės disciplinos, vadinamos lyčių studijomis, tyrimų lauke, tačiau šios temos imasi ir teisininkai, sociologai, kriminologai, istorikai. Akademiame Vakarų pasaulyje (pvz., Europoje, Jungtinėse Amerikos Valstijose bei Australijoje) šiandien yra išvirtinęs lyčių studijų kontekste išplėtotas, feminizmo įtaka besiremiantis smurto lyties pagrindu teorizavimas, šio smurto priežastis aiškinantis tradicine patriarchaline visuomenės sankloda. Pasak šiai krypčiai priskirtinos tyrėjos Elenos Marchetti, smurtu lyties pagrindu ir smurto artimoje aplinkoje problemomis Vakaruose buvo ypač susidomėta aštuntojo XX a. dešimtmečio viduryje – devintojo dešimtmečio pradžioje, kuomet feministinis judėjimas aktyviai kovojo už tai, kad toks smurtas nebebūtų laikomas privačiu šeimos reikalu (Marchetti 2019, p. 14–15). Lyčių studijų lauke plėtojami tyrimai taip pat akcentuoja, kad vyrų dominavimas šeimose, tradicinės lyčių normos, sankcijos prieš moteris, kurios renkasi netradicinius lyčių vaidmenis, smurtą normalizuojančios socialinės normos bei silpnos bendruomenės sankcijos, nukreiptos prieš smurtą lyties pagrindu, prisideda prie šio smurto egzistavimo (Walsh et al. 2015, p. 1).

Kita, feministinei kriminologijos mokslo krypčiai priklausančių tyrėjų išvelgiama, problema yra tai, kad pati teisė, pasak jų, yra patriarchalinėje tradicinėje visuomenėje susiformavęs socialinis institutas. Heather Nancarrow teisę įvardija kaip „fundamentaliai vyrišką struktūrą“, kurioje tradiciniai lyčių vaidmenys lemia tai, kaip konstruojami idealieji aukos ir nusikaltėlio tipai baudžiamojo persekiojimo sistemoje. Čia moterys įspraudžiamos į tradicinius

lyties rėmus (yra pasyvios bei paklusnios), jos stigmatizuojamos teisiniame procese. Tos moterys, kurios nepateisina su stereotipiniais lyčių vaidmenimis siejamų lūkesčių ir netelpa į idealųjį aukos tipą, yra laikomos atsakingomis už nusikaltimus prieš jas (Nancarrow 2019, p. 3).

Lietuvos socialiniuose moksluose smurtas lyties pagrindu taip pat yra aktualus tyrimo objektas. Teisės ir kriminologijos disciplinose jį tyrinėja Ilona Michailovič (2012, 2014, 2016, 2017, 2018), Svetlana Justickaja, Rūta Vaičiūnienė, Vaidas Kalpokas, Evaldas Visockas (Michailovič et al. 2019), Renata Giedrytė-Mačiulienė (Michailovič, Giedrytė-Mačiulienė 2016), Brigita Palavinskienė (2001) ir kiti tyrėjai.

Teorinės tyrimo priegijos, sąvokos, tyrimo tikslas ir uždaviniai. Šio *tyrimo tikslas* yra išsiaiškinti, koks buvo sovietmečiu susiformavusios bei funkcionavusios „smurto lyties pagrindu“ sąvokos turinys skirtinguose sovietinėje visuomenėje funkcionavusiuose diskursuose ir kaip ši sąvoka kito Lietuvai atgavus nepriklausomybę⁴. *Tyrimo objektas* – viešajame diskurse, politikoje, teisėje, baudžiamojo persekiojimo sistemoje, visuomenėje ir aukų sąmonėse sovietmečiu ir posovietiniu laikotarpiu dominavusios smurto lyties pagrindu sampratos.

Tyrimo uždaviniai: a) identifikuoti smurto lyties pagrindu sampratas skirtinguose kriminologinio žinojimo lygmenyse (kriminologiniuose diskursuose) Lietuvoje vėlyvuju sovietmečiu ir posovietinėje epochoje; b) bent iš dalies nustatyti smurto dažnumą minėtaisiais laikotarpiais; c) identifikuoti smurto lyties pagrindu aukų patirtis bei visuomenės ir teisėsaugos požiūrį, susiduriant su šiuo smurtu; d) ištirti, kaip sovietmečiu paplitusios smurto lyties pagrindu sampratos transformavosi posovietinėje epochoje ir kaip reiškėsi jų tęstinumas. Tyrimas atliktas indukcinio būdu; priskirtinas socialiniam konstruktyvizmui bei idėjų ir sąvokų istorijai. „*Kriminalizavimą*“ tyrimo kontekste suprantame kaip veikimo (ar neveikimo) apibrėžimą kaip nusikaltimą. „*Nusikaltimas*“ mūsų atveju sietinas su Richard'o Quinney pasiūlyta samprata: „Nusikaltimas yra toks elgesio apibrėžimas, kurį kai kuriems asmenims priskiria kiti asmenys. Teisės agentai (policija, prokurorai ir teisėjai), atstovau-

⁴ Tyrimą finansuoja Lietuvos mokslo taryba (projekto sutarties Nr. S-LIP-18-38). Tyrimas „Smurtas prieš moteris: nuo priekabiavimo prie nusikaltimo XX a. Lietuvoje“ įgyvendinamas bendradarbiaujant su Vytauto Didžiojo universitetu.

jantys politiškai organizuotos visuomenės segmentams, yra atsakingi už baudžiamosios teisės formulavimą bei vykdymą. Taigi asmenys ir elgesys tampa nusikalstami dėl šių nusikaltimo apibrėžimų suformulavimo bei taikymo. Taip nusikaltimas yra sukonstruojamas“ (Quinney 1998, p. 2).

Nusikaltimą traktuojant kaip socialinį konstruktą, tampa neišvengiamas ir supratimas, kad daugelis vienos ar kitos veikos ar neveikimo kriminalizavimą lemiančių idėjų kinta bėgant laikui ir erdvėje ir yra priklausomos nuo jas suformulavusio kultūrinio bei istorinio konteksto. Čia mums praverčia Michel'io Foucault pasiūlyta žinojimo archeologijos metodologija. Į idėjų istoriją Foucault ragina žvelgti per vadinamąją *sąvokų* istorijos prizmę – rekonstruojant, kaip socialinį-kriminologinį žinojimą konstruojančios sąvokos gimsta ir evoliucionuoja bėgant laikui ir keičiantis istorinėms aplinkybėms (Foucault 1972, p. 4).

Foucault žinojimo archeologija yra metodologinė šio tyrimo ašis, pagrindžianti ir jo aktualumą – tirti kriminologines sąvokas bei jų evoliuciją iš istorinės perspektyvos prasminga, nes šiandieninės sąvokos, kaip teigė Foucault, yra ilgalaikės idėjinės evoliucijos rezultatas (Foucault 1972). Šiuo požiūriu ir konkreiti nusikaltimo sąvoka, nors ir kinta laikui bėgant, yra panaši į seną pastatą – lyg archeologui atkasant pamatus ir skverbiantis į vis gilesnius kultūrinis sluoksnius, vykdant Foucault pasiūlytą sąvokų „archeologiją“, gali būti atkasami vis gilesni prasminiai konkrečios sąvokos susiformavimą nulėmę klodai.

Tyrimo metodologija remiasi ir Lietuvos kriminologijoje Aleksandro Dobrynino bei kitų kriminologų, pavyzdžiui, Aušros Pocienės (2018), įtvirtinta, filosofo ir sociologo Alfred'o Schütz'o socialinės fenomenologijos idėjomis besiremiančia trijų kriminologinio žinojimo lygmenų (diskursų) koncepcija: a) žmonių iš gatvės („eilinių gyventojų“) lygmuo; b) gerai informuotų piliečių lygmuo; c) profesionalaus kriminologinio žinojimo lygmuo. Koncepcija, kurioje atsispindi ir Foucault idėjos apie „įgalintuosius diskursus“, šiandieninėje Lietuvos kriminologijoje jau prigijusi ir naudojama, pavyzdžiui, Ilonos Česnienės, Margaritos Dobryninos, Vincento Giedraičio, Remigijaus Merkevičiaus (Dobryninas et al. 2014) ir kitų mokslininkų darbuose. Remsimės Lietuvoje įsitvirtinusia Schütz'o teorijos interpretacija, jos modifikavimas nėra straipsnio tikslas, tačiau metodologinio naujumo suteikia modelio adaptavimas sovietmečiui.

Schütz'o ir Dobrynino teorinis modelis skatina tiriant kriminologinius reiškinius visuomet turėti omenyje, kaip trys dimensijos – žinios, galia ir kalba – sąveikauja socialiniame pasaulyje (Dobryninas et al. 2014, p. 11). Schütz'o teorijoje suformuluoti skirtingi idealieji tipai įtraukia skirtingus socialinius institutus (Schütz 1964, p. 120–134).

Ekspertinis žinojimas yra ribojamas konkretaus lauko ar disciplinos, tačiau jis yra gilus, „aiškus ir išskirtinis“: eksperto nuomonės pagrįstos tyrimais ir rimtais stebėjimais, sprendimai nepriimami remiantis spėjimais, stereotipais ar nuomonėmis (Schütz 1946, p. 465).

Eiliniai žmonės turi tam tikrų žinių apie daugelį sričių. Tai žinios, turinčios receptų pobūdį: jos padeda suprasti, kaip, esant tipiškomis situacijoms, pasiekti tipiškus rezultatus. Pasak Schütz'o, „receptuose yra nurodomos procedūros, kuriomis galima pasitikėti, net jei jos nėra aiškiai suprantamos“, vadovaujantis receptais, rezultatas gali būti pasiekiamas net nemėginant išsiaiškinti, kodėl atskiri visos procedūros žingsniai buvo atliekami būtent tokia tvarka. Tokios žinios tinka praktiniams tikslams pasiekti. Šis žinojimo lygmuo pasižymi ir tuo, kad priimdamas sprendimus ir atlikdamas veiksmus individas dažnai vadovaujasi savo aistromis ir jausmais, o ne objektyvia analize. Kai individai kognityviniame procese vadovaujasi aistromis ir jausmais, juose susiformuoja neaiškių, ribotų įsitikinimų ir pažiūrų visuma, kuria jie remiasi tol, kol šie požiūriai netrukdo jiems siekti laimės. Žinios tampa kažkuo „savaiame suprantamu“, nesistengiant gilintis į jų kilmę, šaltinius ar struktūrą, suprasti, kuri iš šiandien turimos informacijos gali būti aktuali rytoj, kas yra aktualu ir kas ne. Visa tai šiuo žinojimo tipu besivadovaujančiajam įtakos neturi tol, kol padeda spręsti praktines problemas (Schütz 1946, p. 465, 473).

Gerai informuotas pilietis atsiduria plačiame įvairių žinių domene, kuria-me nėra iš anksto numatyti, tipinių sprendimų. Jis renka informaciją iš kuo daugiau patikimų šaltinių, siekia, kad žinios apie socialinę ir fizinę tikrovę būtų kuo objektyvesnės. Nors nėra tokios gilios ir specifinės kaip ekspertų, šios žinios apima daug skirtingų sričių – ekspertinis žinojimas, priešingai, apsiriboja viena sritimi. Gerai informuotas pilietis yra tarp idealiojo eilinio žmogaus ir eksperto tipo. Jo nuomonė yra gerai pagrįsta ir argumentuota (Schütz 1946, p. 465–466, 474).

Pasak Dobrynino interpretacijos pritaikant Schütz'o idėjas kriminologijai, ekspertinis kriminologinis diskursas apima profesionalųjį akademinį krimi-

nologinį diskursą (teisės ir kriminologijos mokslus). Gerai informuotų piliečių lygmuo iš dalies (nors ir ne visada) sutampa su žurnalistikos formuojamu viešuoju kriminologiniu diskursu bei politiniu, tai yra įstatymų leidėjų, lygmeniu. Dobrynino teigimu, žiniasklaida paprastai balansuoja tarp eilinių žmonių ir gerai informuotų piliečių lygmenų, o politinio diskurso atstovai yra susipažinę su ekspertiniu lygmeniu, bet visgi patys yra labiau gerai informuotais piliečiais (Dobryninas 1996). Vis dėlto, jei remsimės grynuoju Schütz'o modeliu, ši interpretacija yra nepakankama, nes tokie modeliai yra idealieji tipai – kiekvienas skirtingose situacijose gali tapti ir ekspertu, ir gerai informuotu piliečiu, ir eiliniu gyventoju. Be to, tam, kad sveikai funkcionuotų demokratija, gerai informuotų piliečių, o ne eilinių žmonių nuomonės turėtų dominuoti viešajame diskurse (Schütz 1946, p. 466, 478). Čia keliame hipotezę, kad sovietmečiu šie kriminologinio žinojimo modeliai visuomenėje buvo pasiskirstę kitaip, nei ką tik aprašytame Dobrynino modelyje.

Remiantis minėtąja teorija, ieškome, kas ir kaip sovietmečiu formavo tiek ekspertų, tiek gerai informuotų piliečių, tiek eilinių žmonių stereotipus ir žinojimą apie smurto prieš moteris fenomeną. Tam, kad galėtume klasifikuoti ir aukų patirtis, Schütz'o ir Dobrynino modelį papildome viktimologine perspektyva, kuriai vien žinojimo apie nusikaltimą neužtenka, prisideda ir tiesioginė aukos patirtis. Analizuojame, kaip kriminologinį žinojimą transformuoja ši patirtis, kokį vaidmenį atlieka lytis. Čia svarbi naratyvo sąvoka: tai struktūruoti pasakojimai, suformuoti socialinių normų pagrindu. Jie padeda interpretuoti socialinę tikrovę, kriminologinį žinojimą apie nusikaltimą ir aukų tiesiogines patirtis (Andersson et al. 2019, p. 6–7).

Kartais pačios prievartos ir smurto aukos konstruoja patirto smurto pasakojimą, kuris pasiekia žiniasklaidą, teismus. Visgi aukų naratyvai dažnai yra nulemti visuomenėje egzistuojančių „didžiųjų naratyvų“ (Lyotard 1979), kultūriškai suponuotų smurto prieš moteris reprezentacijų. Pavyzdžiui, visuomenėje egzistuojantis „išprievartavimo“ didysis naratyvas dažnai lemia tai, kaip išprievartavimo aukos konstruos savo pačių patirtis. Naratyvai, kuriems būdingas didelis priimtinumas visuomenėje bei dažnas reproduktivumas, veikia kaip rėmai ar prizmės, per kuriuos tiek aukos, tiek didesnės grupės konstruoja bei reprezentuoja savo išgyvenimus ar interpretuoja įvykius, struktūruodami bendruosius teiginius apie tai, kas ir kokie yra išprievartavimo auka bei kaltininkas (Andersson et al. 2019, p. 7).

Metodologija, metodai ir chronologija. Tyrimas atliktas taikant istorijos mokslo metodologiją, derinant skirtingus istorijos metodus: sakytinę istoriją, archyvinių dokumentų ir kitų istorinių šaltinių analizę, apimančią pirminius teisinius šaltinius (baudžiamieji kodeksai, teisininkų, teisės studentų mokslo darbai) bei antrinius šaltinius (publikuoti sovietmečiu gyvenusių ir apie smurtą lyties pagrindu rašiusių asmenų memuarai ir dienoraščiai, spauda).

Pirminių šaltinių analizės bei sakininės istorijos metodų naudojimas tame pačiame tyrime šiuolaikiniame istorijos moksle yra įprasta praktika, padedanti išvengti abiejų rūšių metodų ribotumo (Bosi, Reiter 2015). Šią metodologiją galima palyginti „su teisėjo darbu, tai yra analize, atskleidžiančia, kaip liudininukų parodymai koreliuoja su daiktiniais įrodymais, kad būtų galima nustatyti, kas iš tikrųjų įvyko“. Archyviniai ir kiti šaltiniai istoriniame tyrime atitinka „daiktinius įrodymus“, o sakininė istorija (interviu) – „liudininukų parodymus“. Abiejų rūšių duomenys istoriniame tyrime yra vertingi. Be to, istorinio tyrimo metodologijoje didelis šaltinių kiekis ir įvairovė laikomi tyrimo kokybės garantu (Ginzburg 1999).

Pirminių istorinių šaltinių analizė ir atranka vykdyta remiantis istorijos mokslo metodologijoje įsitvirtinusia šaltinių kritika, įvertinant, kaip istorinio tyrimo metodologija reikalauja, šaltinių: a) patikimumą, b) reprezentatyvumą, c) prasmę. Istoriniais šaltiniais laikomi „dokumentai, vaizdai ar daiktai, kurie pateikia praeities įrodymų ir yra sukurti kartu su aptariamu įvykiu (-iais)“ (Bosi, Reiter 2015). Kaip reikalauja archyvinio tyrimo standartai, atliekant tyrimą buvo įvertintas šaltinių autentiškumas ir pagrįstumas, pripažįstant, kad dokumentai formuojami atsižvelgiant į politines aplinkybes bei institucines tradicijas (Clemens, Hughes 2002, p. 201).

Tyrimo procedūra, vadovaujantis istorijos moksle įsitvirtinusiomis rekomendacijomis, vykdyta keletu žingsnių: 1) identifikuojant, randant ir pasirenkant tyrimo tikslų įgyvendinimą įgalinančius šaltinius; 2) šaltinius klasifikuojant bei rengiant juose esančių duomenų analizę; 3) surinktą medžiagą kritiškai tiriant (įvertinant „institucinius procesus, dėl kurių ta medžiaga atsirado“ – mūsų atveju, įvertinant sovietinių ir posovietinių institucijų veikimo principus ir mechanizmą, įstatymų leidybos ypatybes, žiniasklaidos funkcionavimo principus; 4) atliekant patį tyrimą ir suformuluojant galutines jo išvadas (Dill, Aminzade 2007, p. 269).

Remdamiesi šiomis rekomendacijomis, *ekspertinio lygmens* analizei pasirinkome Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau – LYA) fondą V-100 („Lietu-

vos TSR vidaus reikalų ministerijos (MVD) Kovos su socialistinės nuosavybės grobstymu ir spekuliacija valdybos dokumentai“) – jame yra registruotų nusikaltimų statistika. Kaip pirminius šaltinius naudojome ir baudžiamuosius kodeksus, teisininkų ar teisės disciplinos studentų mokslo darbus (diplominiai ir mokslo darbai, randami Vilniaus universiteto Bibliotekos Rankraščių skyriuje). Pasitelkėme ir antrinius šaltinius (publikuoti sovietmečiu gyvenusių ir apie smurtą lyties pagrindu rašiusių asmenų memuarai bei dienoraščiai, teisininkams profesionalams skirta mokslinė literatūra ar spauda – žurnalas „Socialistinė teisė“, įvairi kita profesinė literatūra). Taip pat pagal sakytinės istorijos metodologiją atlikome 10 kokybinių interviu su sovietmečiu ir posovietinėje epochoje dirbusiais milicijos ir policijos pareigūnais (g. 1940–1966 m., visi asmenys yra vyrai).

Formuodami tyrimo dizainą, vadovavomės prielaida, kad *gerai informuotų piliečių* lygmenį mūsų atveju iš dalies atitinka masinės komunikacijos priemonėse funkcionuojantys apibrėžimai ir politinis diskursas, turint omenyje, jog sovietmečiu politinis lygmuo privalėjo vadovautis ideologija. Tad neatsitiktinai šiame tyrime apsiribojame išvardytomis visuomenės grupėmis (žurnalistais, politikais) ir jų kriminologiniu žinojimu – nors, pagal Schütz'o, gerai informuoto piliečio samprata platesnė. Bet net ir taip susiaurintai suprantamas gerai informuotų piliečių lygmuo sovietmečio kontekste kelia abejonių, į tai tyrime atkreipiamas dėmesys.

Eilinių žmonių kriminologinio žinojimo apie smurto lyties pagrindu specifiką sovietmečiu ir posovietiniu laikotarpiu padeda atkurti to laikotarpio liudininkų prisiminimai bei dienoraščiai, atlikome jų turinio analizę. Kitas svarbus duomenų šaltinis yra kokybinio pusiau struktūruoto interviu metodu (atlikta pagal sakytinės istorijos metodologiją) surinkti duomenys. Atlikta 20 interviu su eiliniaisiais gyventojais (g. 1933–1970 m., ir vyrai, ir moterys), asmenis atsirenkant pagal keletą kriterijų: būti nesusijusiems su baudžiamojo persekiojimo sistema, neturėti ekspertinių teisės ar kriminologijos žinių, nedirbus žurnalistinio darbo, nedalyvavus politikoje (neskaitant formalaus priklausymo Lietuvos komunistų partijos eiliniams nariams).

Smurto lyties pagrindu aukų samprata rekonstruota pusiau struktūruotų interviu metodu. Asmenys, kurie prieš interviu buvo identifikuojami kaip „eiliniai gyventojai“, dažnai interviu procese atskleidavo patyrę smurtą lyties pagrindu, tad buvo perkvalifikuoti kaip „aukos“.

Visų tipų interviu atlikti Vilniuje, Kaune, Šiauliuose, Varniuose (Telšių r.) ir Klaipėdoje, 2018–2019 m. Iš viso atlikta 80 interviu: 10 su sovietmečiu ir posovietinėje epochoje dirbusiais policijos ir milicijos pareigūnais, 50 su smurtą lyties pagrindų patyrusiomis moterimis (g. 1933–1970 m.), 20 su „eiliniais žmonėmis“. Visi interviu, laikantis tyrimų etikos, yra anonimiški.

Tyrimo *chronologinės ribos* apima vėlyvąjį sovietmetį bei posovietinių transformacijų epochą. Nors terminas „vėlyvasis sovietmetis“ paprastai siejamas su Brežnevo epochos pradžia, mūsų atveju chronologinę ribą reikėtų pastumti į praeitį. Politiniu požiūriu Chruščiovo ir Brežnevo epochų skirtumai žymūs, bet teisės ir kriminologijos istorijos požiūriu jos nėra tokios skirtingos. SSRS teisinė sistema, suformuota iš karto po Spalio revoliucijos 1917 m., patyrė tik vieną pačią jos esmę transformuojančią reformą, prasidėjusią po Stalino mirties (1953 m.). Tuomet SSRS iš esmės keitėsi ne tik teisinis mąstymas, ideologija bei įstatymai: visas baudžiamojo persekiojimo mechanizmas buvo transformuojamas turint intenciją sukurti teisėtą baudžiamojo persekiojimo sistemą vietoj represinio aparato. Nors šie ketinimai realybėje nebuvo įgyvendinti, sovietinė baudžiamojo persekiojimo sistema XX a. šeštajame dešimtmetyje pasikeitė: pradedant milžiniška Gulago tinklo pertvarka su masiniu kalinių (ypač politinių) paleidimu, baigiant įstatymų reforma (Dobson 2009, p. 2). Būtent tada nubrėžtos deviacijos sampratos tapo kertiniu akmeniu, formavusiu ir vėlyvojo sovietmečio bei posovietinės Lietuvos teisinį ir kriminologinį mąstymą. Taigi savo tyrimą pradedame simboliškai 1953 m. data (vis dėlto, norėdami geriau suprasti pačią sovietinės nusikaltimo sampratos esmę, slypinčią bolševikiniuose marksizmo-leninizmo kanonuose, kartais peržengiame ir ją). Tyrimo pabaigos simboliškai data – 2000-ieji: kuomet buvo priimtas laisvos Lietuvos teisininkų sukurtas naujasis Baudžiamasis kodeksas, simboliškai užbaigiant posovietines transformacijas Lietuvos stojimo į Europos Sąjungą išvakarėse.

1. Smurto lyties pagrindų samprata ekspertiniame kriminologiniame diskurse

Nusikaltimo sampratos sovietmečiu konstravimas rėmėsi ideologine tikrove, o ne tiesioginiu patyrimu, mokslu ar teise. Dar iki 1917 m. bolševikų revoliucijos Leninas, remdamasis Karlo Marxo idėjomis, suformulavo mintį, kad nusikaltimų priežastis slypi socialinėje nelygybėje bei buržuazinėje san-

tvarkoje ir kad, sukūrus komunizmą, nusikaltimai išnyks savaime. Ankstyvieji bolševikų teisininkai abejojo teisės reikalingumu, laikė ją „buržuaziniu institutu“. Bet porevoliucinėje Rusijoje, nusikaltimų skaičiui augant, suvokta, kad baudžiamoji teisė, pavadinta „revoliucine“, „marksistine“ teise, reikalinga bent jau tol, kol bus sukurtas komunizmas. Kadangi pavojingiausi nusikaltėliai, pagal marksizmą-leninizmą, buvo ne prievartautojai ar žudikai, o „priešiškos išnaudotojų klasės“, ankstyvoji SSRS baudžiamoji persekiojimo sistema visą savo dėmesį sutelkė ties politiniais (vadinamaisiais kontrevoliuciniais) nusikaltimais. Bolševikų teisė stokojo suvokimo apie kaltės individualumą, kriminalizuodavo išties grupes pagal kolektyvinės kaltės logiką⁵ (Berman 1947, p. 803–804; Gregory 2009, p. 1).

Taigi, perfrazuojant Quinney, sovietinės baudžiamoji persekiojimo sistemos „teisės agentų“ konstruojami nusikaltimo ir nusikaltėlio apibrėžimai atspindėjo ne mėginimus objektyviai apibrėžti egzistuojančias socialines kategorijas ar aukų patirtis, bet siekius išsprauti socialinę ir teisinę realybę į ideologinius standartus. To pasekmė buvo sovietinio „nusikaltimo“ apibrėžimo aptakumas: „materialistinė“ nusikaltimo samprata skelbė, kad nusikaltimas yra bet koks veiksmas ar neveiknumas, pasikėsinantį į sovietinės valstybės interesus, nesvarbu, ar apibrėžtas baudžiamajame kodekse. Valstybės interesai buvo daug svarbesni nei piliečio, o mechanizmas, padedantis ginti piliečio teisės nuo valstybės, neegzistavo⁶.

Stalininėje sistemoje ne ekspertinės kriminologinės žinios ar aukų patirties reflektavimas, o baudžiamoji persekiojimo sistemos (kuri savo ruožtu buvo priklausoma nuo politinio lygmens) sprendimas, kokius veiksmus kriminalizuoti, kokiems individams ir grupėms taikyti baudžiamąsias sankcijas, sukonstruodavo „nusikaltimo“ sąvokos turinį. Pasak politologės Hannah Arendt, SSRS iki pat Stalino mirties žmonės būdavo baudžiami ne už konkrečiai padarytus veiksmus, o dėl priklausymo potencialiai nusikalstamomis laikomoms

⁵ Pashukanis E. 1980, 'The Marxist Theory of State and Law', *Pashukanis: Selected Writings on Marxism and Law*, eds P. Beirne, R. Sharlet. London, New York: Academic Press, p. 273–301.

⁶ Rusijos Tarybų Federacinės Socialistinės Respublikos (toliau – RTFSR) baudžiamasis kodeksas su pakeitimais iki 1940 m. lapkričio 15 d., 1941, Kaunas: Lietuvos TSR teisingumo liaudies komisariatas, p. 16; RTFSR baudžiamasis kodeksas, veikiąs Lietuvos TSR teritorijoje. Oficialus tekstas su pakeitimais 1951 m. liepos 1 dienai ir su pastraipsniui susistemintos medžiagos priedu, 1952. Vilnius: Valst. polit. ir moksl. lit. l-kla, p. 7–8.

grupėms (2001, p. 412–413). Dar vienas svarbus sovietinės sistemos bruožas – Anne Applebaum atskleista takoskyra tarp politinių ir kriminalinių nusikaltėlių. Su politiniais sistema kovojo išsijuosusi, o štai į kriminalinius kreipta mažiau dėmesio (2003, p. 5–8). Tad nieko keista, kad sovietinė teisė nelinkusi traktuoti smurto lyties pagrindu kaip svarbios problemos. Net ir vėlyvuju sovietmečiu teisininkai smurto priešasčių ieškojo klasinės sąmonės likučiuose bei nusikaltėlio asmenybėje. Teigta, kad didžiausias nusikaltimas yra nusikaltimas sovietinei valstybei – būtent tokie nusikaltimai gimdo visus kitus, įskaitant ir smurtinius nusikaltimus (Kareniauskaitė 2017).

Visgi sovietinėje valstybėje vėlyvuju sovietmečiu buvo labiau akcentuojamas ne nusikaltėlių sunaikinimas, išstūmimas iš visuomenės, bet reedukacija. Šios idėjos buvo susijusios su sovietinės socialinės inžinerijos projektu – siekiu sukurti idealų sovietinės asmenybės tipą. Buvo apibrėžtos idealaus asmens savybės: lojalus sovietinei valstybei, be galo mylintis darbą, socialus ir socialiai organizuotas (priklauso sovietinėms organizacijoms), nereligingas, aukojantis savo asmeninius tikslus dėl bendrojo gėrio (komunizmo sukūrimo), prisitaikantis, neekscentriškas, nei savo išvaizda, nei asmeninėmis savybėmis neišsiskiriantis iš bendro sovietinės visuomenės konteksto ir nuolat dirbantis visuomenės labui. Nusikaltėlis ir deviantas tapo šio idealaus tipo antipodu: pabrėžtas jo tingumas, asocialumas, religingumas, neatsparumas iš Vakarų sklandančiai „kapitalistinei ideologijai“⁷. Kaip pamatysime vėliau, šių sovietinio žmogaus „idealus tipo“ savybių trūkumas LSSR tapo argumentu aiškinant ne tik smurtinių nusikaltimų priežastis, bet ir argumentuojant, kodėl vieni ar kiti asmenys tapo smurto lyties pagrindu aukomis. Taip smurto egzistavimo priežastis įvardijo tyrimo dalyvis, sovietmečiu dirbęs komisaru Kauno apskrities milicijoje: „<...> sovietmečiu tai aiškino – čia yra ir buržuazijos atgyvena, palikimas, girtuokliavimas, narkomanija, vaikų nepriežiūra, šeimyninės problemos“ (V., g. 1957 m., Kaunas). Kiti tyrimo dalyviai laikėsi panašios pozicijos – kad polinkis nusikalsti atsiranda dėl socializacijos trūkumo, o nusikaltimai valstybei gimdo ir nusikaltimus asmeniui, taip pat smurtą prieš moterį (pvz., V., g. 1949 m., dirbo milicijoje Kauno mieste).

Tiesa, sovietinė valstybė dar savo egzistavimo pradžioje aktyviai deklaravo moterų (darbininkių, valstiečių, o ne priklausančių „klasinių potencia-

⁷ Cegelis A. 1981, *Visuomenė socialistinio teisėtumo ir teisėtvarkos sargyboje: medžiaga lektoriui*. Vilnius: Žinija, p. 1.

lių nusikaltėlių“ kategorijai) teises. Tiek „Stalino“ 1936 m., tiek „Brežnevo“ 1977 m. konstitucijos įtvirtino vyrų ir moterų lygybę (Denisova 2010, p. 81). Seksualinis smurtas lyties pagrindu kriminalizuojamas pirmajame RTFSR baudžiamajame kodekse (1926), kuris po 1940 m. okupacijos perkeltas į LSSR, galiojo iki 1961 m. Jame visų pirma nusikaltimu pripažįstamas išžaginimas (153 str.): *„Lytinis santykiavimas, vartojant fizinį smurtą, grasinant, bauginant, arba apgaulės būdu išnaudojant nukentėjusio asmens bejėgišką padėtį (išžaginimas), užtraukia – laisvės atėmimą laikui iki penkerių metų. Jei išžaginimo pasekmė buvo nukentėjusiojo asmens nusižudymas arba buvo išžagintas lytiškai nesubrendęs asmuo, arba nors ir lytiškai subrendęs, bet buvo išžagintas keleto asmenų, užtraukia – laisvės atėmimą laikui iki aštuonerių metų.“*⁸

Kodeksas apibrėžė ir tam tikras seksualinio priekabiavimo formas (154 str.): *„Spyrimas moteries lytiškai santykiauti arba tenkinti lytinę aistrą kitokia forma, darytas asmens, nuo kurio moteris materialiai arba tarnybiškai buvo priklausoma, užtraukia – laisvės atėmimą laikui iki penkerių metų.“* Būta ir teisinių normų, skirtų kovai su prekyba žmonėmis (155 str.). Be to, sovietinė teisė buvo įvesta ir SSRS bendruomenėse, kuriose dar laikytasi gentinių papročių ar tradicijų, todėl kodekso 197 str. uždraudė priverstines santuokas⁹. Taigi SSRS, bent jau įstatymais, stengtasi užkirsti kelią tradicinėse visuomenėse įsišaknijusioms smurto prieš moteris formoms. 1961 m. priimamas naujasis Lietuvos TSR baudžiamasis kodeksas kriminalizavo smurtinius nusikaltimus prieš moterį. 118 straipsnis „Išžaginimas“ skamba taip:

*„Lytinis santykiavimas, pavartojant fizinį smurtą ar grasinimus arba pasinaudojant bejėgiška nukentėjusiosios būkle, – baudžiamas laisvės atėmimu nuo trejų iki septynerių metų. Ta pati veika, padaryta nepilnametės atžvilgiu, taip pat padaryta grupės asmenų arba asmens, pirmiau padariusio tokį pat nusikaltimą, – baudžiama laisvės atėmimu nuo penkerių iki dešimties metų. Išžaginimas, jeigu tai padarė itin pavojingas recidyvistas arba jeigu tai sukėlė sunkias pasekmes nukentėjusiajai, – baudžiamas laisvės atėmimu nuo septynerių iki penkiolikos metų su nutrėmimu nuo dvejų iki penkerių metų ar be nutrėmimo.“*¹⁰

⁸ RTFSR baudžiamasis kodeksas su pakeitimais iki 1940 m. lapkričio 15 d., p. 91.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Baudžiamasis kodeksas, 1961 m. birželio 26 d. // Vyriausybės žinios, 1961-01-01, Nr. 18-147. Prieiga per internetą: <<https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.20465?jfwid=-fxdp782c>> [žiūrėta 2019-10-19].

Išlieka seksualinio priekabiavimo kriminalizavimas (119 str.): „*Prispyrimas moteries lytiškai santykiauti arba kitokia forma tenkinti lytinę aistrą, jeigu tai padarė asmuo, nuo kurio moteris yra materialiai ar tarnybiškai priklausoma, – baudžiamas laisvės atėmimu iki trejų metų.*“ Visgi nebūta atskiro straipsnio, skirto kovoti su smurtu artimoje aplinkoje. Visi smurtą bei kūno sužalojimus kriminalizuojantys kodekso straipsniai (111–117 str.) lyties atžvilgiu neutralūs¹¹.

Net ir egzistuojanti bent jau seksualinį smurtą kriminalizuojanti įstatyminė bazė, regis, neužtikrino LSSR gyvenusių moterų saugumo. Tokia realybė ryškėja analizuojant interviu su sovietmečiu dirbusiais milicijos pareigūnais, teisėjais ir prokuratūros darbuotojais medžiagą. Pavyzdžiui, pasak Šiaulių milicijoje sovietmečiu dirbusio asmens (V., g. 1953 m.), smurto prieš moteris atvejai dažniausiai nesulaukdavo reikiamo teisėsaugos dėmesio. Net atvirkščiai – kaip teigė šis tyrimo dalyvis, vyravo ydingos praktikos tokių nusikaltimų (išprievartavimų ir smurto šeimoje atvejų) neregistruoti: „<...> buvo, nu, tokia stagnacija sovietiniais laikais, ir <...> slėpimas nusikaltimų, todėl, matyt... Kriminalinė paieška šnekėdama su tokiomis moterimis, kurios kreipdavosi į miliciją, reiškia, stengdavosi jas įkalbėti, kad jos atsiimtų tą pareiškimą arba nerašytų pareiškimo.“ Kitas tyrimo dalyvis, buvęs milicininkas, dirbęs Vilniaus mieste, teigė, kad sovietmečiu pareigūnai į smurtą prieš moteris „faktiškai nekreipdavo dėmesio“ (V., g. 1950 m.).

Viena šių ydingų praktikų priežasčių – bolševikų ideologijos nuostata, kad nusikaltimų skaičius pakeliui į komunizmą turi mažėti savaime (Berman 1947, 1963). Prisidėjo čia ir vietinių pareigūnų siekis demonstruoti kuo palankesnius savo darbo rezultatus ir sulaukti teigiamų įvertinimų Maskvoje – juk LSSR baudžiamojo persekiojimo sistema neveikė atskirai, ji buvo integrali visos SSRS baudžiamojo persekiojimo sistemos dalis, tad vietinis lygmuo buvo priklausomas nuo centrinės kontrolės (Sagatienė 2013; Kareniauskaitė 2017).

Tačiau, net Leonidui Brežnevui deklaravus „brandųjį socializmą“, statistinė realybė gerokai prasilenkė su ideologiniais pažadais. Nusikaltimų skaičius SSRS bėgant metams nuosekliai augo, įsivyravo praktikos slėpti nusikaltimų mastą, o statistiką – falsifikuoti (Kareniauskaitė 2017). Falsifikavimai vyko keliais būdais, vienas iš labiausiai paplitusių – nusikaltimų skaičiaus mažinimas stengiantis neregistruoti visų besikreipiančių aukų pareiškimų. Nuke-

¹¹ *Ibidem.*

ntėję asmenys, taip pat ir smurtą patyrusios moterys, buvo įtikinėjami, kad baudžiamąją bylą inicijuoti jų atveju neverta. Visi tyrimo metu kalbinti buvę milicijos pareigūnai teigė tiesiogiai ir dažnai susidurdavę su tokiomis praktiškėmis. Pasak vieno tyrimo dalyvio, buvusio milicininko, „<...> *sovietiniais laikais, reiškia, buvo daromas praktiškai spaudimas neregistruot to įvykio, tai yra kad nusikalstamumas neaugtų nu. Ir ypatingai, jeigu jeigu, suprantat, dar nėra žinomas, kas prievartautojas, reikia surasti, tai vat. O po Nepriklausomybės tai, be abejo, pradžioj buvo tas pats, o po to palaipsniui situacija keitėsi, kad žmonės tapo labiau pasitikintys teisėsauga ir kreipėsi, be abejo, didesnis procentas, aš manyčiau...“ (V., g. 1953 m., Šiauliai). Paklaustas apie tokių veiksmų priežastis šis tyrimo dalyvis teigė: „*Kad statistikoj geriau atrodytų. Čia, žinokit, nu, nebuvo altruizmas.*“*

Kaip teigė kalbintieji pareigūnai, tokios taktikos buvo imamasi ir dėl to, kad išaiškintų nusikaltimų skaičius demonstravo didesnę konkrečios vietovės pareigūnų profesionalumą ir gebėjimą kovoti su nusikaltimais: „*Todėl buvo slepiami tie nusikaltimai arba jie būdavo, kaip pasakyt, priimamas sprendimas atsisakyti kelti baudžiamąją bylą, žmogus būdavo kartais priverčiamas, nu, parašyti, kad jis nenori, kad būtų pradėtas, reiškia, tai yra iškelta baudžiamoji byla. Ir visokiais va tokiais keliais, mažinant žalą ir taip toliau, ir taip toliau, na būdavo daroma, kad tas atitiktų“ (V., g. 1953 m., Šiauliai). Kitas Varniuose (Telšių r.) gyvenęs, milicijoje nuo 1987 m. dirbęs pareigūnas taip įvardijo situaciją: „*Jeigu aiškus nusikaltimas, tada sakydavo – registruokit. O jeigu ten, sakydavom, tam sus nusikaltimas, ir jokių ten prošvaisčių nesimato, galų kad išaiškėtų, tai tokius iškart padėdavo į šoną ir sakydavo: „Jeigu nusikaltimas bus aiškus.“ Reikėdavo žmones perspėti, tokie būdavo net valdžios nurodymai. Ir žodžiu tada sako: „Suspėsi parašyt tą pareiškimą <...> kai mes nustatysim įtariamuosius.“* Paklaustas, ar pats asmeniškai susidūrė su atvejais, kuomet moterys buvo įkalbinėjamos nerašyti pareiškimo, šis buvęs milicininkas atsakė: „*Būdavo, būdavo...“ (V., g. 1966 m., Varniai). Paklaustas, ar įsitikinimas, kad moterys sovietmečiu buvo saugesnės, turi realų pagrindą, šis pareigūnas atsakė: „*Ne, ne. <...> Kas liečia tuos smurtinius, mažiau reagavo, bet to smurto dar daugiau buvo.*“**

Smurto šeimoje kalbinti pareigūnai fiksuodavo daug, liudijo ir sovietinės teisėsaugos bejėgiškumą sprendžiant šią problemą: „*Būdavo labai daug. Nu, tas reagavimas... Nuvažiuoji, įspėji. Nebuvo to tokio įstatymo, kaip dabar griežtas kad yra. Anksčiau tai... Atvažiuoji. Kraujo balos telkšo. Ir, žodžiu, pasižiūri, nu,*

ir nieko. Kitą kartą ir nieko negali padaryt. Sakai: „Rašysit pareiškimą?“ Žmona sako: „Ai, nu, kas iš to? Sako, išvešit, paleisit, sako, nieko jam nepadarysit, sako, paleisit, jis dar bus aršesnis į namus parvažiuavęs“ (V., g. 1966 m., Varniai).

Seksualinių priekabiavimą kriminalizavę baudžiamojo kodekso straipsniai praktikoje, atrodo, nebuvo taikomi. Dauguma tyrimo dalyvių pareigūnų neprisiminė, kad būtų susidūrę su panašaus pobūdžio bylomis, net neatsiminė tokių straipsnių egzistavus: „Ar tikrai buvo toks straipsnis? Aš tai tikrai, aš neprisimenu, žinokit. Ne, nepasitaikydavo. Dėlto aš nežinau to straipsnio. Nes tokių nebuvo“ (V., g. 1953 m., Šiauliai). Kai kurių pareigūnų požiūryje atsispindėjo vadinamoji aukos kaltinimo (Erez 2002) paradigma: „Žinokit, tų tikrų išžaginių yra <...> mažai. <...> Aišku, yra tikrai. Bet daugiau kaip pusė merginų pačios sudarė sąlygas, kad jos nukentėjo. O gal ir nelabai nukentėjo“ (V., g. 1957 m., Kaunas, dirbo Kauno apskrities milicijoje). Šiame kontekste tampa aišku, kad kai kurie sovietmečiu ir iš karto po jo dirbę pareigūnai, perfrazavus Nancarrow, buvo linkę teisiniame procese stigmatizuoti tas aukas, kurios nepateisindavo su stereotipiniais lyčių vaidmenimis siejamų lūkesčių (Nancarrow 2019, p. 3).

Tyrimo dalyviai, buvę sovietinio baudžiamojo persekiojimo sistemos darbuotojai, kaip smurto lyties pagrindu priežastis įvardijo ne tik baudžiamojo persekiojimo sistemos nepajėgumą susidoroti su šia problema, bet ir lietuviškas tradicijas, o lėta tokio požiūrio kaita, pasak jų, prasidėjo tik po 1990 m. Kaip teigė vienas jų, dėl smurto lyties pagrindu „kreipdavosi moterys, bet kreipdavosi ir vyrai“: „Ir ką vyrui patart, kai prieš jį moteris smurtauja? Ir tais laikais smurtaudavo. Čia, aš manau, abi pusės, tiktais galbūt vyrai ir dabar nenori to pripažinti“ (V., g. 1953 m., Šiauliai). Čia reikėtų paminėti Marchetti teiginius, kad smurtas artimoje aplinkoje dažniausiai tampa prieš moteris nukreiptu reiškiniu (Marchetti 2019, p. 15), o, pasak Johnson ir Fraser tyrimo, „moteris žymiai dažniau nei vyrai nurodo bijančios dėl savo bei savo vaikų saugumo ir gyvybių, daug dažniau patiria fizinį skausmą, joms daug dažniau reikia medicininės pagalbos, jos daug dažniau patiria pasikartojančius smurto atvejus“ (Johnson, Fraser 2011, p. 6).

Analizuojant interviu susidaro vaizdas, kad sovietinė teisėsauga, teisinėje teorijoje deklaravusi rūpestį smurto lyties pagrindu aukomis, praktikoje tokius žmones apleido arba dar papildomai traumuodavo. Taip galiausiai smurtinių nusikaltimų prieš moteris atžvilgiu susiformavo nebaudžiamumo bei tolerancijos atmosfera. Po SSRS žlugimo šis diskursas kito – vis dėlto lėtai.

Naujas, sovietiniu nebesiremiantis baudžiamasis kodeksas (Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas) priimamas tik 2000 m. rugsėjo 26 d.¹², Lietuvos Respublikos apsaugos nuo smurto artimoje aplinkoje įstatymas – 2011 m. gegužės 26 d.¹³. Naujas kodeksas bent jau teisės plotmėje panaikino sovietinės teisinės savimonės likučius, pabrėždamas, kad įstatymas gina tiek piliečių, tiek valstybės interesus, teigdamas, kad jo „paskirtis – *baudžiamosios teisės priemonėmis ginti žmogaus ir piliečio teises bei laisves, visuomenės ir valstybės interesus nuo nusikalstamų veikų*“¹⁴. Tačiau, kaip liudijo pareigūnas, dirbęs tiek sovietinėje milicijoje, tiek policijoje po 1990 m., pačių pareigūnų mąstysenos pokytis buvo lėtas: „<...> *aš manau, kad, be abejo, situacija po 1990 kovo 11 pasikeitė, bet toks, nu, šioks toks įprotis, <...> dar kartais stengdavosi jų neregistruoti, tai va. Toks lenktyniavimas...*“ (V., g. 1953 m., Šiauliai).

Lietuvai būdinga tai, kad pirmaisiais nepriklausomybės metais ženkliai išaugo smurtinių nusikaltimų prieš moteris skaičius, labai padaugėjo išprievartavimų. Tai liudija ir kalbinti milicijos, virtusios policija, pareigūnai. Pasak vieno jų, per pirmąjį Nepriklausomybės dešimtmetį, nusikaltimus ėmus registruoti preciziškiau, išauga ir užregistruotų išprievartavimų skaičius, nors šio nusikaltimo latentiškumas tebėra didelis, o smurtinių nusikaltimų prieš moteris statistika, pasak pareigūnų, net ir šiandien tėra matoma ledkalnio viršūnė (V., g. 1953 m., Šiauliai; V., g. 1966 m., Varniai; V., g. 1956 m., Vilnius). Būdinga tai, kad po 1990 m. Lietuvoje labai išauga ir bendras nusikaltimų skaičius (Andresen 2009, p. 356). Paklausti, ar išprievartavimo atveju į policiją besikreipdavusi moteris sulaukdavo reikiamos pagalbos, pareigūnai buvo linkę akcentuoti, kad pagalbos, taip pat ir psichologinės, sistema imama plėtoti tik maždaug Lietuvos stojimo į Europos Sąjungą (2004 m.) metu. Apibendrinant interviu, susidaro vaizdas, kad iki tol dar sovietmečiu įsigalėjęs tokių aukų pakartotinio traumavimo mecha-

¹² Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso patvirtinimo ir įsigaliojimo įstatymas, 2000 m. rugsėjo 26 d. Nr. VIII-1968 // Valstybės žinios, 2000-10-25, Nr. 89-2741. Prieiga per internetą: <<https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.111555>> [žiūrėta 2019-10-19].

¹³ Lietuvos Respublikos apsaugos nuo smurto artimoje aplinkoje įstatymas, 2011 m. gegužės 26 d. Nr. XI-1425 // Valstybės žinios, 2011-06-14, Nr. 72-3475. Prieiga per internetą: <<https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.400334>> [žiūrėta 2019-10-19].

¹⁴ Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas, 2000 m. rugsėjo 26 d. // Valstybės žinios, 2000-10-25, Nr. 89-2741. Prieiga per internetą: <<https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.111555>> [žiūrėta 2019-10-19].

nizmas bei antrinė viktimizacija Lietuvos baudžiamojo persekiojimo sistemoje buvo gana dažnas reiškinys. Tyrimo dalyviai pareigūnai pabrėžė, kad, jų nuomone, tikrai daug aukų dėl to nesikreipdavo į policiją (V., g. 1940 m., Kaunas; V., g. 1953 m., Šiauliai; V., g. 1948 m., Kaunas; V., g. 1956 m., Vilnius).

Tyrimo dalyviai pareigūnai taip pat liudijo, kad pirmaisiais Nepriklausomybės metais itin trūko lėšų, buvo sudėtinga kovoti su siautėjančiomis organizuotomis nusikalstamomis grupuotėmis (V., g. 1950 m., Klaipėda). Nieko keista, kad tokia kontekste ir smurtas prieš moteris buvo rimta problema. Tyrimo dalyviai užsiminė apie pavienes iniciatyvas įkurti prieglaudas moterims, kentusioms smurtą artimoje aplinkoje. Tokios laikinos apgyvendinimo paslaugos Šiauliuose smurto aukoms buvo teikiamos pačiame policijos komisariate. Tačiau aukoms nebuvo suteikiama specializuota psichologinė pagalba (V., g. 1953 m., Šiauliai). Be to, ir dalies teisėsaugos darbuotojų požiūris į smurtą išliko panašus. Kaip paklaustas apie smurtą artimoje aplinkoje teigė Kauno apskrityje milicijoje sovietmečiu ir pirmąjį Nepriklausomybės dešimtmetį dirbęs tyrimo dalyvis (V., g. 1957 m.): „*O dabartinis reagavimas į smurtą irgi yra perdėtas. Perdėtas. Labai formalus požiūris.*“ Šis tyrimo dalyvis papasakojo atvejį, kuomet policija buvo iškviesta vykstant besiskiriančių sutuoktinių konfliktui, kuris moteriai baigėsi nesunkiu sveikatos sutrikdymu: „*Ir jinai pranešė policijai. Jis važiuoja namo į Kauną. Policija jį sustabdė pakeliui, atvežė į Lazdijų rajono komisariatą ir jį uždarė. Nu, absurdu absurdas. Aš tokiems darbuotojams taip duociau per kepurę, kad jiems maža nepasirodytų. Žmogus dirba, yra įmonės direktorius, vadovas. Jis neišėjo į darbą.*“

Tiesa, ne visi tyrime dalyvavę buvę milicijos ir policijos pareigūnai smurto artimoje aplinkoje atveju naudojo analogišką argumentaciją, tačiau labai ryški tendencija – akcentavimas, kad policija nieko padaryti negali, nes auka paprastai linkusi susitaikyti su smurtautoju ir jam atleisti dėl ekonominių ir socialinių priežasčių (pvz., V., g. 1954 m., Vilnius; V., g. 1953 m., Šiauliai).

2. Smurtas prieš moteris politiniame ir viešajame kriminologiniame diskurse

Tai, kad smurtui lyties pagrindu būdingas latentiskumas, nėra išimtinai Lietuvos fenomenas. Andersson, Edgren, Karlsson ir Nilsson teigia, kad tik per paskutinius keletą metų smurto lyties pagrindu matomumas viešojoje sferoje

bei žiniasklaidoje išaugo. Matomumo išaugimas, pasak tyrėjų, koreliuoja su išaugusia smurto statistika – ko gero, esama ryšio tarp smurto lyties pagrindu viešinimo ir aukų išdrįsimo kreiptis į teisėsaugą (Andersson et al. 2019, p. 3).

Smurtas lyties pagrindu ir kitoks smurtas LSSR žiniasklaidoje beveik neįgūravo, taip kuriant mitą apie saugią, į komunizmą žengiančią sovietinę visuomenę su nuolat mažėjančiu nusikaltimų skaičiumi. Šios informacijos taip pat vengta dėl ideologija grįsto siekio padedant žiniasklaidai formuoti naują individo tipą – sovietinį žmogų. Sistema skatino neigiamas informacijos cenzūrą, vietoj to raginta koncentruotis ties teigiamais sovietinio „pilietiškuo“ bei moralės pavyzdžiais. Smurtinių nusikaltimų ir nusikaltėlių aprašymai prie tokio diskurso nederėjo.

LSSR, pasak Zenono Norkaus, buvo „ideokratinė visuomenė“ (2007, p. 14). Svarbus čia buvo žiniasklaidos panaudojimas indoktrinacijai. Ideologizuota ir pagal politinį kriminologinį diskursą orientuota buvo visa viešojo kalbėjimo sfera. Žiniasklaida privalėjo laikytis ideologijos linijos¹⁵. Žurnalistai mokyti viešo kalbėjimo apie nusikaltimus. Svarbiausia, kuriant visuomenės su mažėjančiais nusikaltimų mastais mitą, buvo riboti neigiamą informaciją¹⁶. Stalino laikais dominavo nusikaltėlio, kaip klasinio priešo, portretas, vėliau viešojoje erdvėje nusikaltėliu (retais atvejais, kai apie juos rašyta) imamas laikyti komunistinio žmogaus idealo savybių stokojantis individas, idealo antipodas¹⁷. O juk sovietinėje sistemoje vertybėmis laikomus bruožus turinčio individo susiformavimas buvo esminis sovietinės ideologijos siekis (Matulytė 2011, p. 23).

Kolektyviškumas akcentuotas kaip esminė komunistinio žmogaus savybė. Viešajame kriminologiniame diskurse itin pabrėžta visuomenės pareiga kovoti su nusikaltimais. Kiekvienas doras tarybinis pilietis turėjo „nesitaikstyti su antivisuomeniniais poelgiais, visokeriopai padėti saugoti viešąją tvarką“¹⁸. Tačiau smurto lyties pagrindu atveju, kaip akcentavo tyrimo dalyviai, toks vie-

¹⁵ Žuravliovas D. 1948, *Agitatorius – socialistinio lenktyniavimo organizatorius*. Vilnius: „Tiesos“ leidykla; Slepovas L. 1947, „Partinio gyvenimo nušvietimas laikraščiuose“, *Apie kai kurias bolševikinės spaudos uždavinius, Paskaitų, skaitytų respublikinių kraštų ir sričių laikraščių redaktorių pasitarime prie VKP(b) CK Propagandos ir agitacijos valdybos*. Vilnius: „Tiesos“ leidykla.

¹⁶ *Apie kai kurias bolševikinės spaudos uždavinius*, p. 11.

¹⁷ Cegelis, *Visuomenė socialistinio teisėtumo ir teisėtvarkos sargybose*, p. 1.

¹⁸ Brežnevas L. 1973, *Lenininio kursu*, t. 3. Vilnius: Mintis, p. 265, 266; Cegelis, *Visuomenė socialistinio teisėtumo ir teisėtvarkos sargyboje*, p. 1–2, 22.

šumoje skambėjęs raginimas reaguoti į nusikaltimus atgarsio nesulaukė – kaip liudijo vienas tyrimo dalyvių, vaikystėje pamatęs smurto atvejį ir apie jį informavęs savo tėvus, jis sulaukė pamokymo „*pamiršti, ką matęs*“ (V., g. 1952 m., Vilnius), kita kaimynų šeimos smurto artimoje aplinkoje liudininkė raginta savo sutuoktinio „*nesikišti į ne savo reikalus*“ (M., g. 1948 m., Kaunas).

Vėlyvuju sovietmečiu, remiantis mitu, kad pakeliui į komunizmą nusikaltimai nyksta, buvo tęsiama praktika neskelbti jokios nusikaltimų statistikos (Anušauskas 2008, p. 315). Nusikaltimų vaizdavimas viešumoje buvo retas. Visgi tam tikri nusikaltimų tipai viešojoje erdvėje toleruoti: socialistinės nuosavybės grobstymas, spekuliacija, nelegalus prekyvimas „iš po prekystalio“¹⁹. Buvo rašyta apie nusikaltimus už Geležinės uždangos²⁰.

Taigi, tik retais atvejais LSSR viešas kalbėjimas apie smurtą lyties pagrindu praslysdavo pro cenzūros uždangą. Visgi net tada, kai kontekstas būdavo arba teisinis-profesionalusis („Socialistinė teisė“²¹, daugumai eilinių LSRS gyventojų neprieinama dėl mažo tiražo), arba humoristinis („Šluota“)²². Humoristinis kontekstas nesuteikdavo erdvės įvardyti smurtą prieš moteris kaip problemą, perteikti kriminologijos mokslu grindžiamą objektyvų žinojimą. Tendencijos pakito po 1990 m. Informacija apie nusikaltimus tapo viešojo diskurso dalimi (pvz., nuo 1990 m. leidžiamas kriminalinių naujienų leidinys „Akistata“)²³. Tačiau formavosi kita problema. Staigus pokytis nuo nusikaltimų cenzūros iki dažno „moralinės panikos“ (Cohen 2011) bruožų turinčio jų eskalavimo didino „eilinių žmonių“ grupės nesaugumo jausmą.

3. Smurtas lyties pagrindu „eilinių žmonių“ kriminologiniame diskurse

Analizuojant „eilinių žmonių“ kriminologinį diskursą, aiškėja, kad vėlyvojo sovietmečio, kaip laikotarpio, kuomet nusikaltimų skaičius buvo daug

¹⁹ Pvz.: Dovainis B., „Kas kaltas?“, *Šluota*, 1980 m. birželis, Nr. 12, p. 12; Julytė K., Kirvelis S., „Procentinė mįslė“, *Šluota*, 1980 m., rugpjūtis, Nr. 16, p. 7; Trumpa V., Šliumpa J., „Aukso gysla“, *Šluota*, 1980 m. rugsėjis, Nr. 17, p. 3; Lucius P., Lukša A., „Veikli dvejuokė“, *Šluota*, 1980 m. gegužė, Nr. 10, p. 5.

²⁰ „Miestuose neramu“, *Tiesa*, 1975 m. liepos 17 d., Nr. 166 (9869), p. 3.

²¹ „Baudžiamosios bylos“, *Socialistinė teisė*, 1973, Nr. 2, p. 81.

²² „Apsiriko“, *Šluota*, 1978 m. Nr. 1, sausis, p. 16.

²³ *Žurnalistikos enciklopedija*, 1997, Vilnius: Pradai, p. 15.

mažesnis nei Lietuvai atgavus Nepriklausomybę, mitas yra įsirežęs į žmonių sąmonę. Tyrimo dalyvės teigė, jog sovietmečiu jautėsi žymiai saugesnės ir mažiau rizikavo tapti smurto aukomis. Viena jų, gimusi 1944 m., gyvenusi Vilniuje, dirbusi gamykloje, teigė, jog sovietmečiu jautėsi saugi, net jei nakties metu jai tekdavo eiti vienai. Ta pati moteris taip įvardijo savo pojūčius pasikeitus sistemai: „*Va dabar mane paleisk, tai eisiu kaip lapas drebulės. <...> visą laiką eini su baimė, tuo labiau vakare.*“ Panaši tendencija atsiskleidžia ir kitų moterų pasakojimuose (pvz., M., g. 1952 m., Kaunas).

Net ir tos moterys, kurios pačios tapo smurto artimoje aplinkoje aukomis, yra linkusios manyti, kad viešojoje erdvėje sovietmečiu tapti išprievartavimo aukomis joms negrėsė. Kaip liudijo viena Varniuose gyvenusi moteris: „*Aš [jausdavausi] saugiai. Mūsų kaimely nebuvo tokių.*“ Tame pačiame interviu ji ir vėl patvirtino: „*Ramu čia buvo, saugu, nieks nēr kelio užstoję. Buvo visokių, ir kalėjime sėdėjusių žmogiukų*“ (M., g. 1949 m., Varniai). Visgi ta pati moteris sutiko, kad toks įspūdis galėjo susidaryti ir dėl ribotos informacijos sklaidos.

Varniuose sovietmečiu dirbęs buvęs milicininkas (V., g. 1966 m., Varniai) reprezentavo kitokią atmosferą. Pasak jo, smurtas lyties pagrindu miestelyje buvo dažnas, tačiau į jį tiek teisėsauga, tiek visuomenė žiūrėjo pro pirštus: „*Kas liečia tuos išprievartavimus, moterys bijojo rašyt.*“ Jis pats tikino vaikystėje tapęs seksualinio smurto prieš moterį tame pačiame miestelyje liudinininku, tačiau, pasak tyrimo dalyvio, jo tėvai, išgirdę apie šį atvejį, teisėsaugai nepranešė: „*O anksčiau tai labai būdavo baimėj žmonės. Daug ko matydavo, bet stengdavosi nematyt.*“

Paklausta, ar sovietmečiu yra patyrusios seksualinį priekabiavimą, ar žino apie tokius atvejus, viena tyrimo dalyvė teigė: „*Nu buvo ir laisvo elgesio, laisvų tokių merginų... <...> O taip, jeigu pats neduosi, nešaipysies, nevaipysies, tai tikrai kad ten nieks tavęs nekabinsis...*“ Priežastis, kodėl netapo smurto auka, ši moteris įvardijo taip: „*Bet juk aš nei gražuolė buvau, nei kokia blatni buvau, visi matė, kad aš davatka, kitaip sakant*“ (M., g. 1933 m., Varniai).

Kita tyrimo dalyvė pateikė analogišką požiūrį į seksualinį priekabiavimą: „*Žinot, lenda prie tų, katros užsiima.*“ Kalbėdama apie seksualinio priekabiavimo atvejus savo pačios darbovietėje (dirbo mokytoja profesinėje mokykloje), ji nurodė žinojusi tokių atvejų, bet buvo linkusi manyti, kad ir pačios moterys tokiais atvejais siekė savo viršininkų ar kolegų dėmesio, išvelgė alkoholio vartojimo įtaką: „*Gal anos biškį norėdavo tą biškį. <...> Buvo pagėrimai, o kur*

biškį galva apsisuka, ir protas nebe taip dirba jau“ (M., g. 1949 m., Varniai). Ir išprievartavimo atveju ši tyrimo dalyvė linko atsakomybę perkelti aukai – prisiminusi konkretų jai žinomą išprievartavimo atvejį, argumentavo: „O daugiausia tokios kaip ta moterytė [tapdavo aukomis – M. K.]... Kad, kad. Ir tų moteryčių visokių tokių, laisvo tokio elgesio. Juk tų tokių protingų nieks, jeigu neužsiimsi, neduosi, ir kokį, tokį, kad pagalvos, kad čia vat jau galima...“

Argumentuodama, kodėl pati netapo seksualinio smurto ir priekabiavimo taikiniu, moteris apeliavo į savo „rimtumą“, sovietines socialines normas atitinkusią asmenybę, atitinkamą padėtį sovietinėje visuomenėje: „Jaučiu taip, kad esu savo vietoj. <...> Buvau profsąjungoj gal 18 metų. <...> Nebuvau išdavikas toks. Nu, savo vietoj žmogus, ir viskas.“ Šios moters argumentacija atskleidžia jau minėtąją sovietinę mąstyseną – jos pačios akcentuojamą atitiktą idealios sovietinės asmenybės tipui: neišsiskiriantis iš minios, socialiai orientuotas ir organizuotas, dirbantis dėl bendrojo gėrio individas (Sharafutdinova 2019, p. 173). Įdomu, kad tokia argumentacija, kitaip nei sovietmečio kriminologų darbuose, pasitelkiama paaiškinti ne tik priežastims, kodėl deviantai įvykdė nusikaltimus – bet ir priežastims, kodėl individas (šiuo atveju, moteris) tapo nusikaltimo auka. Matyt, čia susipina tradicinis patriarchalinis mąstymas, atsakomybę už smurtą lyties pagrindu perkeliantis aukai, ir sovietinis deviacijos aiškinimas (kad nusikaltimas gimsta, kuomet nėra pakankamai puoselėjamas sovietinio žmogaus idealas).

Taigi kai kurios kalbintos moterys, pačios netapusios smurto aukomis, tobulai atkartoją kai kurių sovietmečiu dirbusių pareigūnų požiūrį: „Merginos eina, baliavoja, važiuoja, pratesimai, alkoholis liejasi laisvai, per naktis negrįžta, ir po to jau gaunasi išžagininimai...“ (V., g. 1957 m., buvęs Kauno apskrities milicijos darbuotojas). Analogiškai tokius nusikaltimus aiškina ir tyrimo dalyvė moteris, pati netapsi smurto auka – kad tiek nepriklausomoje Lietuvoje, tiek sovietmečiu taip nutikdavo, nes merginos per daug bendraudavo su vaikiniais, per naktis išvažiuodavo linksmintis, vartodavo alkoholį. Be to, ši tyrimo dalyvė tapimo seksualinio smurto auka priežasčių išvelgė ir merginų šeimose bei neteisingame auklėjime: „Atvažiuoja mergaitės iš kaimo. <...> Gal biškį ir toks, nu, auklėjimas šeimoj buvo kitoks. Jau ten nebuvo tokio, kad gerbk save taip, kaip mergaitę save, kaip būsimą mamą...“ (M., g. 1949 m., Varniai).

4. Statistinė realybė ir aukų perspektyva

Sovietinė sistema siekė smurtinius ir seksualinius nusikaltimus nuslėpti, pareigūnams nebuvo svetimas vadinamasis aukos kaltinimas. Aukos nesulaukdavo reikiamos pagalbos, buvo papildomai traumuojamos dėl antrinės viktimizacijos (Campbell, Raja 1999). Paklaustas, ar sovietmečiu egzistavo praktika nukentėjusiems nuo smurto lyties pagrindu asmenims suteikti psichologinę ar kitokią pagalbą ir kada tokių dalykų atsirado, Šiaulių milicijoje dirbęs tyrimo dalyvis teigė „<...> jie atsirado nepriklausomaj Lietuvoj. <...> Aš iki 2000-ųjų metų neprisimenu“ (V., g. 1953 m.).

Smurtui lyties pagrindu būdingas latentiskumas (Estrich 1987), tad sovietiniuose dokumentuose esanti jų statistika nepatikima. Tai atskleidė ir interviu su sovietinėje teisėsaugoje dirbusiais pareigūnais: „Nu, matot, čia irgi galima skaityti, kad tas nusikaltimas yra latentinis, ar ne. Jeigu žmogus pasako, kad jį išprievartavo, jisai pasako. O kiek nepasako...“ (V., g. 1953 m., Šiauliai). Vis dėlto egzistuoja tam tikri orientaciniai statistiniai duomenys, galintys atskleisti bent jau apytikslų tokių (registruotų ir išaiškintų) nusikaltimų mastą.

Imant interviu iš sovietmečiu smurtą patyrusių moterų, išryškėjo, kad jos linkusios šias patirtis nureikšminti ar neigti. Ši trauma pačių aukų dar nėra iki galo įsisąmoninta. Kalbintų moterų patirtys varijuoja: vienos buvo išprievartautos, kitos patyrė seksualinį priekabiavimą. Aukų patirtų skriaudų savinei-ga itin gajį seksualinio priekabiavimo bei smurto artimoje aplinkoje atvejais. Daugiau nei pusė moterų, klausotos, ar šeimoje patyrė smurtą, iš pradžių tai neigdavo. Tik po kurio laiko, interviu įpusėjus, paaiškėdavo, kad smurtinių patirčių būta. Pavyzdžiui, 1933 m. gimusi varniškė, buvusi banko darbuotoja, paklausta, ar jos sutuoktinis kartais „keldavo ranką“, iš pradžių teigė, kad to nebūdavo, bet vėliau pareiškė: „Nu, pakeldavo, bet, kaip sako, iš pradžių man tap buvo nejaukiai, o paskiau kap pripratau. <...> Nu, ir ačiū Dievui, nu gyvenom...“ Kita to paties miestelio gyventoja, buvusi mokytoja (g. 1949 m.), iš pradžių tvirtinusi, kad nei fizinio, nei psichologinio smurto jos šeimoje nebuvo, interviu metu atskleidė kai kuriuos kitokius šeimyninio gyvenimo epizodus: „Greitai būčiau gavusi, bet aš susizgribau šepetį. Nu, ir viskas, ir aš negavau, negavau. O jeigu būčiau jau gal ten pažiopsojusi ir būčiau ir gavusi.“ Be to, nevengdavo pastarosios vyras ir psichologinio smurto: „Labai pavydus. Jau buvo nuosavybė, nuosavybė esi ir viskas. <...> Nu, negalėdavau, ar būsi kokiam,

kokiam nors suėjime, kokiam nors vestuvėse ar kas, ir išeisi šokt su kitu, tai jau būdavo labai dideli negerumai.“

Panašiomis patirtimis dalijosi dauguma kalbintų moterų. Atsakomybę už skriaudėjo agresiją nemažai jų buvo linkusios perkelti aukai. Kaip teigė jau minėtoji 1933 m. gimusi varniškė, vyras galiausiai nustojęs ją skriausti dėl pastarosios charakterio tvirtumo: „Nu aš sakau, kad nereik bijoti ir pasiduoti. Jei-gu jau pamatys, kad tu drebi, bijai, gal ten tos... O paskiau, nebebijau tiesiog.“ Pasak jos, mušamos labiau būdavo užguitos moterys: „Aišku, juk visais laikais buvo, kurios buvo tokios baugios ir any tas sugundydavo.“

Tirta nusikaltimų statistika bei kiti tyrime naudoti duomenų šaltiniai atskleidė, kad LSSR egzistavo įvairūs smurto lyties pagrindu nusikaltimai. Lietuvos antisovietinis disidentas ir kunigas Juozas Zdebskis, 1971 m. kalėdamas Lukiškių kalėjime, sutiko ir savo dienoraštyje aprašė už išžaginimą 15 metų bausme pagal 118 straipsnį nuteistą jauną vyriškį: „Ėjo vidurnaktį jie trise. Visi buvo išgėrę. Ji ėjo iš šokių. Įsitraukė į kažkokio namo kūryklą... Vyras 25 ar 26 metų. Turi žmoną, vaikutį.“ Kitas J. Zdebskio kameros draugas kalėjo už žmonos sumušimą²⁴.

Seksualiniai nusikaltimai kartais įgaudavo ir itin groteskiškų pavidalų. Pasitaikė net maniakas, kuris 1971–1972 m. Klaipėdos kapinėse seksualiniais motyvais išniekino moteriškos lyties palaikus²⁵. Vakarietiška istoriografija patvirtina šias tendencijas. Walter'io D. Conner'io atlikta statistinė analizė atskleidė, jog septintajame dešimtmetyje SSRS žmogžudystes daugiausia įvykdavo vyriškosios lyties atstovai. Be to, čia, kitaip nei šio laikotarpio JAV, daugiausia žmogžudysčių įvykdavo tarp artimos aplinkos žmonių (Connor 1973, p. 112–114).

Tai, kad smurtas prieš moteris sovietinėje Lietuvoje nebuvo retas, patvirtina archyviniai dokumentai. Čia fiksuotų išprievartavimų ir kitų smurtinių nusikaltimų skaičius netolygus, bet tokie nusikaltimai skaičiuojami dešimtimis ir šimtais. Pavyzdžiui, 1965 metais LSSR fiksuojami 59 išprievartavimų atvejai, 1966 m. šis skaičius jau buvo kone dvigubas – 104 tokie nusikaltimai²⁶.

²⁴ Zdebskis J. 1996, *Gyvenimas mąstymuose. Kunigas tarp vagių: iš kalėjimo dienoraščių*. Vilnius: Lumen, p. 15–16, 50.

²⁵ „Baudžiamosios bylos“, *Socialistinė teisė*, 1973, Nr. 2, p. 81.

²⁶ „Lietuvos TSR vidaus reikalų ministerijos (MVD) Kovos su socialistinės nuosavybės grobstymu ir spekuliacija valdybos dokumentai“, LYA, f. V-100, ap. 1, b. 21, l. 165.

1969 m. fiksuojami 94 išprievartavimai, 1970 m. – 81²⁷. Akivaizdi tendencija, kad devintajame dešimtmetyje smurtinių seksualinių nusikaltimų prieš moteris daugėja: 1982 m. – 123 išprievartavimai, 1983 m. – 141, 1984 m. – 152²⁸. Dėl jau minėtojo latentiško ir kitų mūsų analizuotų priežasčių šie skaičiai realybėje galėjo būti didesni.

Išvados

1. Sovietinėje baudžiamojo persekiojimo sistemoje nuo pačių jos užuomazgų smurtas lyties pagrindu nebuvo laikomas prioritetine problema, bet šiuos nusikaltimus apibrėžiantys įstatymai galiojo visą sovietmetį, o Lietuvai atgavus nepriklausomybę, ir toliau egzistavo savo sovietiniu pavidalu. Iki 2000 m. atskiro įstatymo ar baudžiamojo kodekso straipsnio, kriminalizuojančio smurtą artimoje aplinkoje, Lietuvoje nebuvo.
2. Dėl cenzūros ir siekio laikytis ideologinių reikalavimų sovietmečiu kriminologijos srityje buvo stipriai apribotas gerai informuotų piliečių tipo žinojimas. Žurnalistai ir politinis diskursas vadovavosi labiau ideologiniais kanonais, o ne pagrįstomis nuomonėmis. Dėl labai riboto pagrįstos informacijos apie nusikaltimus šaltinių prieinamumo gerai informuoto piliečio tipo kriminologinis žinojimas sovietmečiu – retenybė.
3. Kai kurių ekspertų (pvz., milicijos darbuotojų) ir eilinių žmonių su stereotipiniais lyčių vaidmenimis siejami lūkesčiai ir jais grįstas smurto lyties pagrindu „didysis naratyvas“ buvo šio nusikaltimo sampratą konstruojančios gairės. Aukos, neatitikusios joms projektuojamų lyčių ir sovietinio žmogaus idealo vaidmenų, būdavo laikomos atsakingomis už nusikaltimus. Dėl siekio demonstruoti geresnius statistinius rezultatus milicijoje aukos buvo įkalbinėjamos nusikaltimų neregistruoti. Šios tendencijos iš dalies tęsėsi ir pirmąjį Lietuvos nepriklausomybės dešimtmetį.
4. Eilinių žmonių lygmeniu cenzūra formavo realybės neatitikusį įsitikinimą, kad smurto lyties pagrindu nusikaltimų reta. Todėl sovietmečiu moterys jausdavosi saugiai, po 1990 m. kriminalinėms naujienoms užtvindžius žiniasklaidą, visuomenė patyrė moralinį šoką.

²⁷ *Ibidem*, ap. 1 b 25, l. 169.

²⁸ *Ibidem*, ap. 1, b. 63, l. 215.

5. Pačios smurto lyties pagrindu aukos, jį patyrusios sovietmečiu ar transformacijos epochoje, regis, vis dar nėra linkusios atpažinti ir įvardyti tokio elgesio kaip nusikalstamo (ko gero, tiek dėl sovietmečiu susiformavusio interpretacinio „smurto prieš moteris didžiojo naratyvo“, tiek dėl psichologinės traumos).
6. Sovietmečio smurto lyties pagrindu didysis naratyvas šių nusikaltimų mastą slėpė, priešzastis ideologizavo, juos cenzūravo ir išstūmė iš viešosios į privačią sferą. Aukos sunkiai sulaukdavo pagalbos iš teisėsaugos. Tai, ko gero, turėjo įtakos ir dideliame šių nusikaltimų latentiškumui Lietuvoje po sovietinės sistemos žlugimo.

Literatūra

- Andersson U., Edgren M., Karlsson L., Nilsson G. 2019, 'Introductory Chapter: Rape Narratives in Motion', *Rape Narratives in Motion*, eds U. Andersson, M. Edgren, L. Karlsson, G. Nilsson. London: Palgrave Macmillan, p. 1–16. https://doi.org/10.1007/978-3-030-13852-3_1
- Andresen M. A. 2009, 'Crime in Lithuania. The Impact of Accession to the European Union', *European Journal of Criminology*, vol. 6 (4), p. 337–360. <https://doi.org/10.1177/1477370809104685>
- Anušauskas A. 2008, 'Represinė SSRS vidaus reikalų sistema Lietuvoje', in *Lietuvos vidaus reikalų istorija*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, p. 294–343.
- Applebaum A. 2003, *Gulag. A History*. New York: Doubleday.
- Arendt H. 2001, *Totalitarizmo ištakos*. Vilnius: Tyto alba, 2001.
- Berman H. J. 1963, *Justice in the U.S.S.R.: An Interpretation of Soviet Law*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Berman H. J. 1947, 'Principles of Soviet Criminal Law', *The Yale Law Journal*, vol. 56, no. 5, p. 803–836. <https://doi.org/10.2307/792959>
- Bosi L., Reiter H. 2015, 'Historical Methodologies: Archival Research and Oral History in Social Movement Research', *Methodological Practices in Social Movement Research*, ed. D. Della Porta. Oxford: Oxford University Press, p. 117–143. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198719571.003.0006>
- Campbell R., Raja S. 1999, 'Secondary Victimization of Rape Victims: Insights from Mental Health Professionals Who Treat Survivors of Violence', *Violence and Victims*, vol. 14 (3), p. 261–275. <https://doi.org/10.1891/0886-6708.14.3.261>
- Clemens E., Hughes M. D. 2002, 'Recovering Past Protest: Historical Research on Social Movements', in *Methods of Social Movement Research*, eds B. Klandermans, S. Staggenborg. Minneapolis: The University of Minnesota Press, p. 201–27.
- Cohen S. 2011, *Folk Devils and Moral Panics The creation of the Mods and Rockers*. London, New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780367809195-40>

- Connor W. D. 1973, 'Criminal Homicide, USSR/USA: Reflections on Soviet Data in Comparative Framework', *Journal of Criminal Law and Criminology*, vol. 64, issue 1, p. 111–117. <https://doi.org/10.2307/1142662>
- Denisova L. 2010, *Rural Women in the Soviet Union and Post-Soviet Russia*, ed. I. Mukhina. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203846841>
- Dill B., Aminzade R. 2007, 'Historians and Study of Protest', *Handbook of Social Movements Across Disciplines*. Eds. B. Klandermans, C. Roggeband. London: Springer, p. 267–311. https://doi.org/10.1007/978-0-387-70960-4_7
- Dobryninas A. 1996, *Democratic Change and Crime Control in Lithuania: Compiling New Criminological Discourses*, NATO Fellowship Programme Final Report. Vilnius. Prieiga per internetą: <<http://www.nato.int/acad/fellow/94-96/dobrynin/concl.htm>> [žiūrėta 2019-09-02].
- Dobryninas A., Čėsniėnė I., Dobrynina M., Giedraitis V., Merkevičius R. 2014, *Perception of Criminal Justice in Society*. Vilnius: Baltijos kopija.
- Dobson M. 2009, *Khrushchev's cold summer: Gulag returnees, crime, and the fate of reform after Stalin*. Ithaca, NY: Cornell University Press. <https://doi.org/10.1017/s0395264900012816>
- Erez E. 2002, 'Domestic Violence and the Criminal Justice System: An Overview', *Online Journal of Issues in Nursing*, vol. 7 no. 1, January 31, Manuscript 3. Prieiga per internetą: <http://ojin.nursingworld.org/MainMenuCategories/ANAMarketplace/ANAPeriodicals/OJIN/Tabl_eofContents/Volume72002/No1Jan2002/DomesticViolenceandCriminalJustice> [žiūrėta 2019-10-01].
- Estrich S. 1987, *Real Rape*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Foucault M. 1972, *The Archaeology of Knowledge and the Discourse of Language*. New York: Pantheon Books.
- Ginzburg C. 1999, *The Judge and the Historian: Marginal Notes on a Late-Twentieth-Century Miscarriage of Justice*. London: Verso.
- Gregory P. R. 2009, *Terror by Quota: State Security from Lenin to Stalin*. New Haven, CT: Yale University Press. <https://doi.org/10.12987/yale/9780300134254.001.0001>
- Johnson H., Fraser J. 2011, *Specialized Domestic Violence Courts: Do They Make Women Safer?* Ottawa: Department of Criminology, University of Ottawa. Prieiga per internetą: <<https://endvaw.ca/wp-content/uploads/2015/12/dvc-do-theymake-women-safer.pdf>> [žiūrėta 2019-09-01].
- Kareniauskaitė M. 2017, *Crime and Punishment in Lithuanian SSR*. Doctoral dissertation. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Liotard J. F. 1984, *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Minneapolis, MN.: University of Minnesota Press.
- Marchetti E. 2019, *Indigenous Courts, Culture and Partner Violence*. London: Palgrave Macmillan.
- Matulytė M. 2011, *Nihil obstat. Lietuvos fotografija sovietmečiu*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla.

- Michailovič I. 2018, 'Įkyrus persekiojimas ir jo aukos', *Informacijos mokslai*, t. 82, p. 86–96. <https://doi.org/10.15388/im.2018.82.6>
- Michailovič I. 2014, 'Kai kurie smurto artimoje aplinkoje aspektai socialinės kultūrinės lyties požiūriu', *Kriminologijos studijos*, Nr. 2, p. 154–171. <https://doi.org/10.15388/crimlithuan.2014.2.5092>
- Michailovič I. 2012, 'Kai kurie smurto šeimoje problematikos aspektai', *Teisė*, t. 82, p. 26–40. <https://doi.org/10.15388/teise.2012.0.115>
- Michailovič I. 2016, 'Mediation Problems in domestic violence cases', *Criminology Journal of Baikal National University of Economics and Law*, vol. 10, no. 2, p. 280–288.
- Michailovič I., Giedrytė-Mačiulienė R. 2016, 'Policy and Practice dealing with Domestic Violence Cases in Lithuania', *Administrativā un Kriminālā Justīcija*, no. 3 (76), p. 13–22. <https://doi.org/10.17770/acj.v3i76.2860>
- Michailovič I. 2017, 'Smurtas prieš moteris kaip diskriminacijos dėl lyties forma ir lyčių stereotipų pasekmė', *Informacijos mokslai*, t. 80, p. 50–60. <https://doi.org/10.15388/im.2017.80.11671>
- Michailovič I., Justickaja S., Vaičiūnienė R., Kalpokas V., Visockas E. 2019, Veiksmingo policijos ir kitų suinteresuotų institucijų bendradarbiavimo link: smurto artimoje aplinkoje atpažinimo, pagalbos ir prevencijos modelis: mokslo studija. Vilnius: Lietuvos teisės institutas, 2019. 70 p.
- Nancarrow H. 2019, Unintended Consequences of Domestic Violence Law. Gendered Aspirations and Racialised Realities. Cham: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-030-27500-6_3
- Norkus Z. 2007, 'Andropovo klausimu. Komunizmas kaip lyginamosios istorinės sociologinės analizės problema (I)', *Sociologija: Mintis ir veiksmai*, Nr. 1 (19). <https://doi.org/10.15388/socmintvei.2007.1.6024>
- Palavinskienė B. 2001, 'Smurto šeimoje prevencija: užsienio šalių patirtis', *Jurisprudencija*, Nr. 20 (12), p. 59–67. I
- Pocienė A. 2018, 'Korupcijos suvokimas tarp ekspertų, gerai informuotų piliečių ir eilinių gyventojų', *Kriminologijos studijos*, Nr. 6, p. 29–57. <https://doi.org/10.15388/crimlithuan.2018.2>
- Quinney R. 1998, 'The Social Reality of Crime', in *Criminology Theory. Selected Classic Readings*, eds. F. P. Williams III, M. D. McShane. Cincinnati, OH: Anderson Publishing Co.
- Reingardė J. 2003, 'Dilemmas in private/public discourse: Contexts for gender-based violence against women in Lithuania', *Journal of Baltic Studies*, vol. 34, no. 3, p. 254–277. <https://doi.org/10.1080/01629770300000131>
- Sagatienė D. 2013, *Sovietiniai bendrosios kompetencijos teismai Lietuvoje 1940–1941 ir 1944–1953 metais*. Daktaro disertacija. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas.
- Sharafutdinova G. 2019, 'Was there a 'Simple Soviet' Person? Debating the Politics and Sociology of 'Homo Sovieticus'', *Slavic Review*, vol. 78, no. 1, p. 173–195. <https://doi.org/10.1017/slr.2019.13>

- Schütz A. 1964, *Studies in Social Theory: Collected Papers II*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Schütz A. 1946, 'The Well-informed Citizen: An Essay on the Social Distribution of Knowledge Source', *Social Research*, vol. 13, no. 4, p. 463–478.
- Walsh J., Spangaro J., Soldatic K. 2015, 'Global Understandings of Domestic Violence', *Nursing and Health Sciences*, vol. 17, p. 1–4. <https://doi.org/10.1111/nhs.12197>